

УДК 633.31/37:631.95

С.Г. Корсун, доктор сільськогосподарських наук

А.В. Голодна, кандидат сільськогосподарських наук

Д.С. Шляхтуров, кандидат сільськогосподарських наук

І.І. Клименко, кандидат сільськогосподарських наук

ННЦ «ІНСТИТУТ ЗЕМЛЕРОБСТВА НААН»

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ЗЕРНОБОБОВИХ КУЛЬТУР ДО ЗАБРУДНЕННЯ ҐРУНТУ ВАЖКИМИ МЕТАЛАМИ

Вступ. Відповідно до «Закону біогенної міграції атомів» (закон В.І.Вернадського) міграція хімічних елементів на поверхні Землі і біосфері в цілому здійснюється переважно під впливом живої речовини і організмів [1]. Жива речовина або бере безпосередню участь в біохімічних процесах, або створює відповідне, збагачене іншими речовинами, середовище. Завдяки цьому і під впливом врівноваженої в межах екосистеми дії абіотичних факторів на поверхні Землі виникли ґрунтові відміни з відповідними хімічними, фізичними, фізико-хімічними та біологічними характеристиками.

Потужний антропогенний фактор, вплив якого був найвагомішим особливо в ХХ столітті, призвів до порушення природних потоків речовини і енергії в біосфері, змінивши умови збалансованої віками біогенної міграції атомів [2]. Ці процеси вже сьогодні мають ряд негативних наслідків, серед яких надприродне накопичення важких металів (ВМ) ґрунтом, що в свою чергу визначає умови розвитку і біохімічні характеристики фітоценозу в умовах конкретних біотопів. Особливо небезпечним є накопичення ВМ ґрунтом в агроландшафтах, оскільки це створює призводить до неможливості отримання якісної сільськогосподарської продукції. Сьогодні для європейських країн притаманні високі темпи розвитку важкої індустрії, машинобудування та ін., що свідчить про підвищення антропопресії в біогеоценозах, а отже і про все більше накопичення ВМ компонентами ландшафтів, у тому числі ґрунтом [3, 4]. Безперечно, в таких умовах необхідно розробляти технологічні заходи, які попереджатимуть неприродне надходження ВМ у

компоненти екосистеми, але паралельно з цим необхідно вивчати можливість сільськогосподарських культур формувати врожай і його якість за різних рівнів накопичення ВМ ґрунтом.

Мета роботи – в умовах Правобережного Лісостепу вивчити здатність зернобобових культур формувати урожай за різних рівнів накопичення свинцю, кадмію, цинку сірим лісовим ґрунтом.

Методика та об'єкти дослідження. Досліди проводили на сірому лісовому ґрунті в умовах північної частини Лісостепу України (дослідне господарство «Чабани» ННЦ «Інститут землеробства НААН») у дрібноділянковому досліді на ґрунтових фонах з аномальним насиченням ВМ. Протягом 2006-2008 рр. досліджували сумарний вплив свинцю, цинку, кадмію на продуктивність люпину вузьколистого (сорт Надія), квасолі звичайної (сорт Мавка) та бобів кормових (сорт Візир).

Вивчали варіанти зі штучно створеними фонами ВМ: 1 – природний фон цинку, свинцю і кадмію (контроль); 2 – перевищення природного фону ВМ у 10 разів; 3 – перевищення природного фону ВМ у 100 разів, 4 – перевищення природного фону ВМ у 5 разів. Під час закладання досліді було встановлено, що на сірому лісовому ґрунті Дослідного господарства «Чабани» природний фон кислоторозчинної фракції досліджуваних елементів становив: свинцю – 10, цинку – 5, кадмію – 0,2 мг / кг ґрунту.

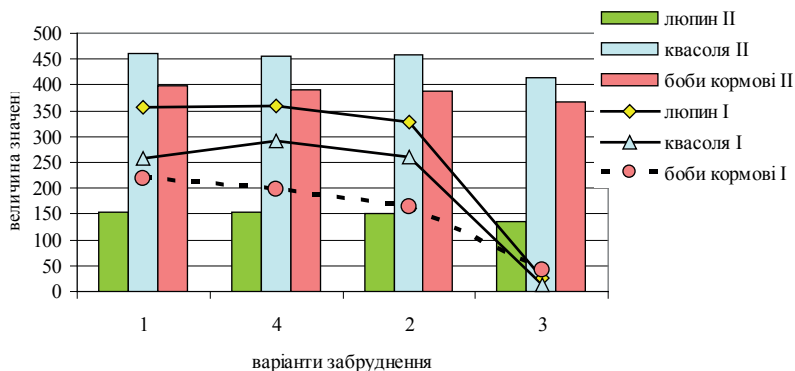
Агрохімічний фон ґрунту був однорідним на всій ділянці досліді і характеризувався дуже низьким вмістом лужногідролізованого азоту, дуже високим вмістом рухомого фосфору і обмінного калію, низьким вмістом гумусу і середньою кислотністю сольової витяжки.

Висівали культури широкорядним способом (ширина міжрядь 45 см). Добрива вносили навесні під передпосівну культивуацію в дозах $P_{45}K_{45}$ за вирощування люпину вузьколистого, $N_{60}P_{60}K_{60}$ – квасолі і бобів кормових у формі аміачної селітри, простого гранульованого суперфосфату і калій магnezії. Облікова площа становила 4 м², повторність в досліді чотириразова.

Досліджували продуктивність рослин, вирощених в умовах забруднення екотопів ВМ, їх біохімічні, токсикологічні характеристики, посівні властивості.

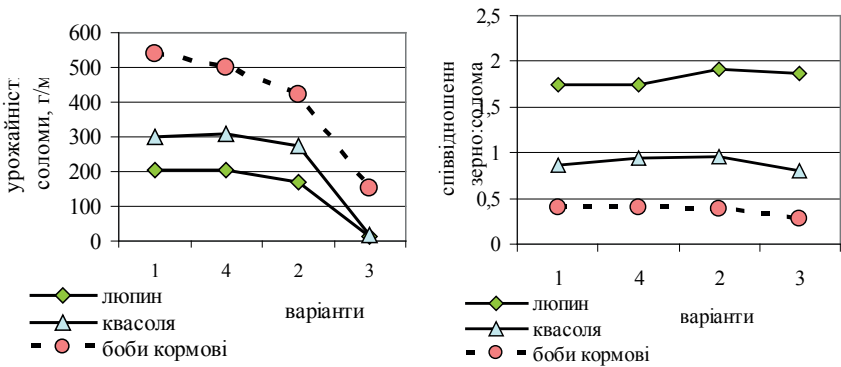
Біохімічний і токсикологічний аналіз рослинного матеріалу проводили методом інфрачервоної спектроскопії і атомно-абсорбційної спектрометрії. Посівні показники зерна визначали за методикою М.К.Фірсової [5].

Результати. За результатами, отриманими впродовж 2006-2008 рр., проаналізували вплив різних рівнів накопичених ґрунтом ВМ на стан фітоценозів зернобобових культур. Установлено, що за рівнем урожайності зерна культури розташовувалися в ряду спадання таким чином: люпин > квасоля > боби кормові, а за врожайністю соломи – боби кормові > квасоля > люпин (рис.1, 2).

Рис. 1. Урожайність зерна і маса 1000 зерен люпину вузьколистого, квасолі, бобів кормових залежно від забрудненості ґрунту ВМ: I – врожайність зерна, г /м²; II – маса 1000 зерен, г; 1 – природний фон ВМ (контроль); 4 – п'ятиразове перевищення; 2 – десятиразове перевищення; 3 – сторазове перевищення природного фону ВМ.

Найчутливішою культурою в умовах забруднення ґрунту ВМ були боби кормові. Зниження врожаю зерна і соломи бобів відбувалося відповідно до зростання забруднення ґрунту ВМ, тоді як фітоценоз квасолі за п'яти- і десятиразового перевищення фону ВМ не знижував темпів накопичення біомаси протягом етапів органогенезу, що знайшло відображення в рівнях урожайності.

Рис. 2. Урожайність соломи зернобобових культур і співвідношення маси зерна і соломи залежно від забруднення ґрунту ВМ: 1 – природний фон ВМ (контроль); 4 – п’ятиразове перевищення; 2 – десятиразове перевищення; 3 – сторазове перевищення природного фону ВМ.

Цілком закономірно, що для досліджуваних культур найбільш токсичним виявився фон зі сторазовим перевищенням природного вмісту ВМ у ґрунті. У таких умовах було можливим отримання лише сходів рослин. Протягом наступних етапів органогенезу, коли організм починав інтенсивніше використовувати поживні речовини з ґрунту, спостерігали значне погіршення стану культур агрофітоценозу та їх загибель. Вегетація тривала лише у незначній кількості рослин, проте зростала тривалість міжфазних періодів, а дозрівання врожаю відбувалося на 14-30 діб пізніше, ніж у варіантах з природним вмістом ВМ у ґрунті.

Важливо відзначити, що зміна співвідношення зерна до соломи та маса 1000 зерен у варіантах досліду мали значно меншу амплітуду змін, в порівнянні з урожайністю (рис. 1, 2).

За вирощування зернобобових культур на забруднених ВМ територіях важливим є не тільки кількість отриманої продукції, але також і її токсикологічні характеристики. Встановлено, що незалежно від фону забруднення, тобто навіть на контролі, вміст свинцю був вище норми у зерні квасолі та бобів кормових, кадмію – у зерні люпину вузьколистого, квасолі та бобів кормових (табл. 1).

Отримані результати є підтвердженням наших попередніх висновків про безпідставність об’єднання зернових і зернобобових культур при встановленні порогу токсичності продукції і про необхідність розробки токсикологічних нормативів якості продовольчої зернової сировини з урахуванням особливостей кожної культури [7].

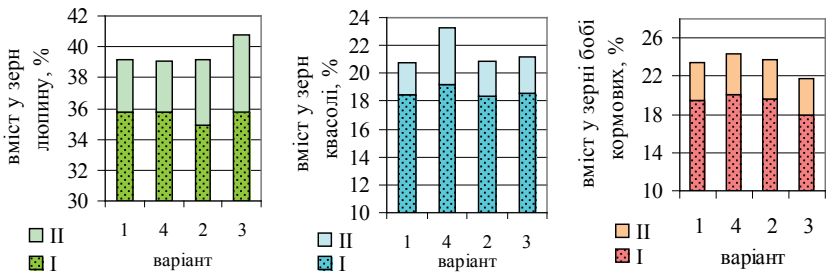
Таблиця 1. Вміст важких металів у зерні люпину вузьколистого, квасолі і бобів кормових залежно від забруднення ґрунту ВМ, мг/кг

Метал	Контроль	5 фонів	10 фонів	100 фонів	Контроль	5 фонів	10 фонів	100.фонів	Контроль	5 фонів	10 фонів	100.фонів
	люпин вузьколистий				квасоля				боби кормові			
Pb (0,5)*	0,35	-	0,37	0,45	1,00	1,15	1,15	1,10	1,5	1,45	1,53	1,50
Cd (0,1)	0,25	-	0,27	0,55	0,3	0,3	0,3	0,4	0,2	0,4	0,5	0,8
Zn (50,0)	31,4	-	40,5	53,3	29,7	35,2	39,0	42,9	43,8	62,3	66,2	80,1

* у дужках представлено гранично допустимі рівні вмісту металів у зерні зернових і зернобобових культур, згідно нормативних документів [6].

Закономірно, що з підвищенням забрудненості екотопів свинцем, кадмієм, цинком накопичення цих елементів зерновою продукцією збільшувалось, порівняно з контролем. Це означає, що продукція, отримана в таких умовах, не може бути використана у продовольчих цілях. За результатами досліджень у зерні люпину вузьколистого і квасолі на фонах із вмістом важких металів більше фону накопичувався свинець, кадмій, цинк, а у бобів кормових – кадмій і цинк. Достовірного накопичення свинцю у зерні бобів кормових зі збільшенням забруднення ґрунту не виявлено, хоча у цілому, зерно цієї культури переважало інші культури за концентрацією у ньому полютантів.

Поряд з токсикологічними проводили дослідження якісних характеристик зерна. Біохімічний аналіз зерна і математичний аналіз даних свідчить на 95-відсотковому рівні ймовірності про можливість впливу ВМ на зміну вмісту лише білкових сполук у ньому. Отримані результати дозволяють стверджувати, що найнижчі у досліді дози екотоксикантів стимулювали деяке накопичення сирого протеїну і білка у зерні квасолі і бобів кормових (рис.3).

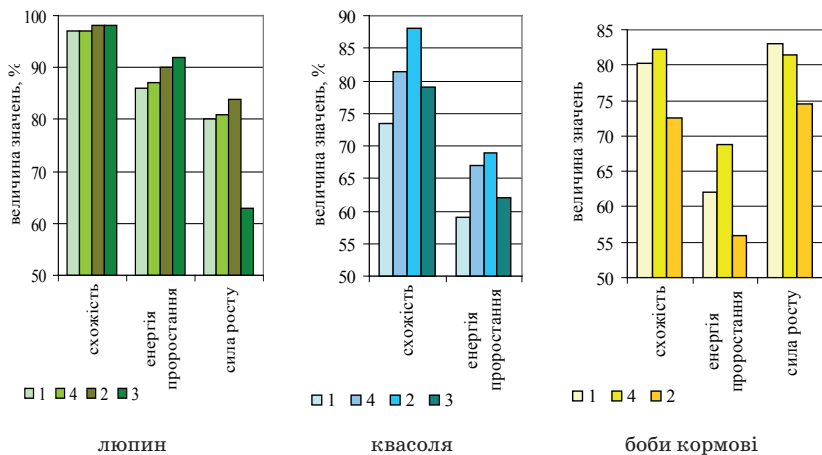

Рис.3. Вплив вмісту ВМ в сірому лісовому ґрунті на накопичення білкових сполук зерном зернобобових: 1 – природний фон ВМ (контроль); 4 – п'ятиразове перевищення; 2 – десятиразове перевищення; 3 – стотриразове перевищення природного фону ВМ; I – сирий протеїн, II – білок у складі сирого протеїну

При цьому найпомітнішими були зміни частини сирого протеїну, що не ідентифікувалася інфрачервоним аналізатором як білок (різниця між значеннями сирого протеїну і білка). Подібні зміни відбувалися і у вегетативних органах рослин (стебло, коріння). Це може бути черговим підтвердженням наукових публікацій [8, 9], що стосуються підвищення інтенсивності синтезу низькомолекулярних азотовмісних органічних сполук рослинами в умовах забруднення екотопу ВМ.

Виявлена нами досить висока стабільність таких важливих показників якості зерна як маса 1000 зерен і вміст запасних поживних речовин (протеїну) в ендоспермі за одночасного погіршення токсикологічних характеристик, припускає доцільність дослідження посівних якостей насіння зернобобових культур, отриманого в умовах забруднення екотопів ВМ.

У дослідях, проведених у 2006-2008 роках, відповідно до методики М.К. Фірсової [5], не було встановлено різкого систематичного погіршення основних посівних якостей насіння залежно від фону ВМ, на якому вони були вирощені (рис.4).

Рис.4. Вплив вмісту ВМ в сірому лісовому ґрунті на посівні якості насіння люпину вузьколистого, квасолі, бобів кормових: 1 – природний фон ВМ (контроль); 4 – п’ятиразове перевищення; 2 – десятиразове перевищення; 3 – сторазове перевищення природного фону ВМ.

Найкращі показники отримані у зерна з ділянок п’ятиразового перевищення природного фону ВМ. Але навіть в умовах сторазового перевищення рослинам люпину вузьколистого і квасолі звичайної вдалося сформувати генеративні органи, які забезпечили схожість і енергію проростання насіння, що не поступалася контрольному варіанту. Боби кормові за цими показниками проявили значно вищий рівень чутливості до забруднення ґрунту, порівняно з люпином вузьколистим і квасолею.

Висновки

1. У результаті проведених досліджень встановлено можливість існування фітоценозу зернобобових культур в екотопі, забрудненому ВМ. Підвищення вмісту свинцю до 100 мг, цинку до 50 мг, кадмію до 2,0 мг на кг сірого лісового ґрунту не викликало значного погіршення врожайних і посівних якостей люпину вузьколистого, квасолі і бобів кормових. Однак, концентрація свинцю 1000, цинку 500, кадмію 20 мг / кг в орному шарі ґрунту істотно перешкоджає процесам росту і розвитку зернобобових культур.

2. У зв'язку з неможливістю використання зерна, отриманого в екотопах забруднених цинком, свинцем і кадмієм, в продовольчих цілях через погіршення його токсикологічних властивостей, існує можливість використання територій з концентрацією свинцю до 100 мг, цинку до 50 мг, кадмію до 2,0 мг на кг сірого лісового ґрунту для насінництва цих культур.

1. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Роль біорізноманіття, його стан та загрози // *Жива Україна*. – 2005. – № 1 – 2. – С.3.

2. Програма дії «Порядок денний на XXI століття» / Переклад з англійської: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». – Київ :Інтелсфера, 2000. – 360 с.

3. Перспективи використання, збереження та відтворення агробіорізноманіття в Україні // Під ред. В.П.Патики та В.А.Соломахи. – Київ : «Хімджест», 2003. – 255с.

4. Минеєв В.Г. Экологические проблемы агрохимии – М.: Колос, 1988. – 189 с.

5. Майсурян Н.А. Практикум по растениеводству – М.: Колос, 1970. – 445с.

6. Медико-биологические требования и санитарные нормы качества продовольственного сырья и пищевых продуктов №5061-89. М.: Министерство здравоохранения СССР, 1991. – 185 с.

7. Корсун С.Г. Фізіологічна ефективність кореневих бар'єрів при забрудненні ґрунту важкими металами // *Вісник аграрної науки*. – 2009. – № 4. – С. 57-60.

8. Максимова Е.В., Косицина А.А., Макурина О.Н. Влияние антропогенных факторов химической природы на некоторые эколого-биохимические характеристики растений // *Вестник СамГУ – Естественнонаучная серия*. – 2007. №8 (58). – С. 146-152.

9. Бокова М.И., Ратникова А.Н. Биологические особенности растений и почвенные условия, определяющие переход тяжелых металлов в растения на техногенно загрязненной территории // Химизация в сельском хозяйстве. -1995. – № 5. – С. 15-17.

1. Shelyag-Sosonko, Y.R. (2005). Rol bioriznomanityta, jogo stan ta zagrozy [Role of biovariety, his state and threats]. Kyiv : Zhyva Ukrayina, 1-2 [in Ukrainian]

2. Programa diyi „Poryadok dennyj na XXI stolittya», (2002) [Program of actions «Agenda 21»]. Kyiv : Intelsfera. 360 p. [in Ukrainian]

3. Patyka, V.P. (2003). Perspektyvy vykorystannya, zberezhennya ta vidtvorennya agrobioriznomanityta v Ukrayini [Prospects of the use, maintenance and recreation agrobiovariety in Ukraine] Pid red. V.P.Patyky ta V.A.Solomaxy. Kyiv : Ximdzhest, 255. [in Ukrainian]

4. Мунеев, V.G. (1988). Ekologicheskye problemy agroxymyy [Ecological problems of agricultural chemistry] Moscow : Kolos. 189. [in Russian]

5. Majsuryan, N.A. (1970) Praktykum po rastenyevodstvu [Practical work on a plant-grower]. Moscow : Kolos, 445. [in Russian]

6. Medyko-byologicheskye trebovaniya y sanytarne normy kachestva prodovolstvennogo syrya y pyshhevyh produktov № 5061-89 (1991) [Medical-biological requirements and sanitary norms of quality of food raw material and food foods № 5061-89]. Moscow : Mynysterstvo zdavoохranenyya SSSR, 1991. 185. [in Russian].

7. Korsun, S.G. (2009) Fiziologichna efektyvnist korenevyykh baryeriv pry zabrudnenni gruntu vazhkymy metalamy [Physiology efficiency of root barriers at contamination of soil by heavy metals]. Visnyk agrarnoyi nauky, (4), 57 – 60. [in Ukrainian]

8. Maksymova, E.V., Kosycyna, A.A. & Makuryna, O.N. (2007). Vlyuanye antropogennykh faktorov hymycheskoj pryrody na nekotorye ekologo-byohymycheskye harakterystyky rstenyj [Influence of anthropogenic factors of chemical nature on some эколого-биохимические descriptions of рсменуй] Vestnyk SamGU, Estestvennonauchnaya seryya. 8 (58), 146 – 152. [in Russian].

Потужний антропогенний фактор призвів до порушення природних потоків речовини і енергії в біосфері, змінивши умови природної міграції атомів. В таких умовах необхідно розробляти технологічні заходи, які попереджатимуть непри-

родне надходження важких металів у компоненти екосистеми, але паралельно з цим необхідно вивчати можливість сільськогосподарських культур формувати врожай і його якість за різних рівнів накопичення важких металів ґрунтом. Метою роботи було: в умовах Правобережного Лісостепу вивчити здатність зернобобових культур формувати урожай за різних рівнів накопичення свинцю, кадмію, цинку сірим лісовим ґрунтом. Методи дослідження: польовий і лабораторний. Отримано результати щодо впливу сумісного забруднення ґрунту свинцем кадмієм, цинком на врожайність люпину вузьколистого, квасолі, бобів кормових. Визначено вміст білка, санітарно-гігієнічні показники та посівні властивості насіння цих культур. Встановлено, що в умовах Правобережного Лісостепу підвищення вмісту свинцю до 100 мг, цинку до 50 мг, кадмію до 2,0 мг на кг сірого лісового ґрунту не викликало значного погіршення врожайних і посівних якостей люпину вузьколистого, квасолі і бобів кормових.

Ключові слова: люпин вузьколистий, квасоля, боби кормові, важкі метали, урожайність, білок, посівні властивості насіння.

Мощный антропогенный фактор привел к нарушению естественных потоков веществ и энергии в биосфере, изменив условия естественной миграции атомов. В таких условиях необходимо разрабатывать технологические процессы, которые будут предупреждать неестественное поступление тяжелых металлов в компоненты экосистемы, но параллельно с этим необходимо изучать возможность сельскохозяйственных культур формировать урожай и его качество при разных уровнях накопления тяжелых металлов почвой. Целью работы было: в условиях Правобережной Лесостепи исследовать способность зернобобовых культур формировать урожай при разных уровнях накопления свинца, кадмия, цинка серой лесной почвой. Методы исследования: полевой и лабораторный. Получены результаты относительно влияния комплексного загрязнения почвы свинцом кадмием, цинком на урожайность люпина узколистого, фасоли, бобов кормовых. Определено содержание белка, санитарно-гигиенические показатели и посевные свойства семян этих культур. Установлено, что в условиях Правобережной Лесостепи повышение содержания свинца до 100 мг, цинка до 50 мг, кадмия до 2,0 мг на кг серой лесной почвы не вызывало значительного ухудшения урожайных и посевных качеств люпина узколистого, фасоли и бобов кормовых.

Ключевые слова: люпин узколистый, фасоль, бобы кормовые, тяжелые металлы, урожайность, белок, посевные свойства семян.

A powerful anthropogenic factor resulted fore violation of natural streams of substance and energy in a biosphere, natural migration of atoms. In such terms, it is necessary to

develop technological processes that will warn the unnatural entering of heavy metals to components of ecosystem. It is also necessary to study possibility of agricultural cultures to form a harvest and his quality in the conditions of different levels of concentration of heavy metals in soil.

The aim of work was: in the conditions of Right-bank Forest-steppe to learn ability of leguminous plants to form a harvest at the different levels of accumulation of lead, cadmium, zinc in grey forest soil. Research methods: the field and laboratory.

Results are got about influence of compatible contamination of soil by lead, cadmium, zinc on the productivity of lupin, kidney bean, bobs forage. Defined content protein, sanitary-hygenic indexes and sowing properties of seed of these cultures. In the conditions of Right-bank Forest-steppe of increase of content of lead a to 100 mg, to zinc a to 50 mg, to the cadmium a to 2,0 mg on the kg of grey forest soil did not cause the considerable worsening of productive and sowing quality of lupin, kidney bean and bobs forage.

Keywords: *blue lupine, kidney bean, bobs are forage, heavy metals, productivity, albumen, sowing properties of seed.*

Рецензенти:

Олійник К.М. – к. с.-г. наук

Палапа Н.В. – д. с.-г. наук

Стаття надійшла до редакції 19.10.2016 р.